

Anna Jackiewicz

PARK TYSIĄCLECIA W ZIELONEJ GÓRZE – RÓŻNE FORMY OGRODU PUBLICZNEGO

Park Tysiąclecia posiada szczególną wartość – jest swoistą formą zagospodarowania przestrzennego, odzwierciedlającą przeobrażenia kulturowe zachodzące na obszarze Zielonej Góry. Założony w I połowie XVII wieku jako niewielki cmentarz między drogami wylotowymi w kierunku Sulechowa i Starego Kisielina, sukcesywnie powiększany, stał się z czasem największą nekropolią miasta. Pełniąc swą podstawową funkcję grzebalną z biegiem lat przyjął, podobnie jak większość innych układów cmentarnych, specyficzną formę ogrodu. Jego powojenne przeobrażenie w park, mimo iż było efektem decyzji politycznych, wydaje się być kolejną, naturalną fazą rozwoju. Rozwój przestrzenny i demograficzny wymusił konieczność stworzenia nowej, większej nekropolii na obrzeżach Zielonej Góry, a teren dotychczasowego cmentarza wkomponowano w układ miejskiej zieleni.

Współcześnie park stanowi największy teren zwartej zieleni w centrum miasta. Razem z otaczającą go zabudową znajduje się w strefie objętej ochroną krajobrazową na podstawie decyzji o wpisie do rejestru zabytków zespołu urbanistyczno-krajobrazowego miasta Zielona Góra.

Park Tysiąclecia powstał po II wojnie światowej w wyniku przekształcenia funkcjonującego w tym miejscu ponad 300 lat cmentarza Zielonego Krzyża. Nekropolię Zielonokrzyżową poświęcono 1 lipca 1628 roku. Informację o tym wydarzeniu podał w swojej kronice Johann Gottfried John: „Młodzież szkolna maszerowała z zielonymi gałązkami w dłoniach tworząc procesję. Za nimi kroczyli muzykanci, duchowni, członkowie magistratu oraz starszyzna cechowa i mieszczaństwo. Do utrzymania ogrodzenia, chroniącego owe boże poletko, zobowiązano gminę chynowską. Kasa miejska miała jedynie zapewnić dostarczenie drewna na ten cel.”¹ Funkcjonował, oprócz założonego w 1588 roku cmentarza Św. Trójcy, jako drugi cmentarz miejski. Z dniem 8 stycznia 1815 roku zabroniono grzebania zmarłych na cmentarzu Św. Trójcy, argumentując decyzję jego centralnym położeniem. W zamian

¹J.G. John, H.A. Pilz, *Kronika lub krótkie opisanie dziejów Zielonej Góry z lat 1222–1881*, Zielona Góra 2005, s. 46.

kamera miejska zakupiła teren przylegający do cmentarza Zielonego Krzyża i w 1816 roku przystąpiono do wytyczania nowych granic nekropolii. W tym samym roku teren zapisany w testamencie przez Schimera szkole dla ubogich za Obergasse (obecnie ul. Jedności) przeznaczono na drugi z kolei cmentarz Św. Trójcy². Oprócz tych dwóch nekropolii, przy Lawalder Strasse (obecnie ul. Wrocławska) funkcjonował od 1814 roku cmentarz żydowski³.

W chwili założenia, cmentarz Zielonego Krzyża położony był na skraju miasta i otoczony przez ogrody i winnice. Do końca XIX wieku ten stan właściwie się nie zmienił – od zachodu cmentarz graniczył z zabudową miejską, od północy z ogrodami, od wschodu stykał się z otwartymi terenami należącymi do gminy katolickiej, zaś od południa – przez Rohrbuschweg (obecnie ul. Wazów) – z winnicami. W aktach Policji Budowlanej (niem. Baupolizei) z 1890 roku większość terenów położonych po drugiej stronie Rohrbuschweg opisanych było jako „Weingarten”, czyli ogrody winne.

Od początku XIX wieku cmentarz kilkakrotnie przebudowywano. W 1816 roku, równocześnie z pierwszym poszerzeniem nekropolii wybudowano przy jego zachodniej granicy szpital miejski⁴ (dziś budynek Ligi Obrony Kraju), który w 1908 roku – w związku z przejęciem funkcji szpitala miejskiego przez szpital Diakonisek „Bethesda” – został przekształcony w dom starców⁵. W 1851 roku cmentarz został ponownie rozszerzony w kierunku wschodnim i wybudowano na nim studnię⁶. Śledząc akta Urzędu Katastralnego w Zielonej Górze można odtworzyć kolejne etapy rozwoju nekropolii. Dokument z 9 grudnia 1915 roku potwierdza wydzielenie niewielkiej parceli w zachodniej części cmentarza, która bezpośrednio przylegała do domu starców, na jego potrzeby⁷. Na tym samym rysunku widać podział nekropolii na część katolicką (niem. Katholischer Begräbnisplatz) i miejską (niem. Communal-Friedhof). Granica między nimi przebiegała od załamania na Rohrbuschweg w kierunku północnym. Na mocy kolejnego dokumentu, podpisanego 19 marca 1918 roku, miasto powiększyło część protestancką wykupując od gminy katolickiej teren położony naprzeciw nowego szpitala Bethesda.

W „Sprawozdaniu finansowym miasta Zielona Góra za lata 1911–1922” cmentarz Zielonego Krzyża określony został jako największy w mieście, a za-

²*Ibidem*, s. 145.

³*Ibidem*, s. 121, 130.

⁴*Ibidem*, s. 145.

⁵Z. Bujkiewicz, *Krajobraz materialny i społeczny Zielonej Góry od końca XVIII do połowy XX wieku*, Zielona Góra 2003, s. 205.

⁶J.G. John, H.A. Pilz, *op. cit.*, s. 180.

⁷Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, dokumenty Urzędu Katastralnego w Zielonej Górze, sygn. 80–85.

Ryc. 1. Cmentarz na planie Zielonej Góry z 1926 roku.

Ryc. 2. Cmentarz zasłużonych. Zdjęcie [w:] E. Stein,
Monographien deutscher Städte, Grünberg 1928, s. 110.

razem ulegający największym przeobrażeniom⁸. Postanowiono utworzyć na nim Cmentarz Pamięci (niem. Ehrenfriedhof). Wiadomo, że 14 grudnia 1914

⁸Verwaltungsbericht der Stadt Grünberg i. Schles. 1911–1922, s. 376.

roku pochowano tu pierwszych uczestników wojny, a do jej zakończenia łącznie 127 ofiar. Z powodu kryzysu gospodarczego i ogólnych kłopotów finansowych dopiero w 1923 roku nadano temu miejscu ostateczną formę. W czerwcu 1922 roku zostało stworzone stanowisko inspektora cmentarza, na które powołano radcę miejskiego Weißa. Wiadomo, że 1 grudnia tego samego roku podjęto decyzję o zamykaniu cmentarza na noc i prawdopodobnie już wtedy istniało ogrodzenie od strony Rohrbuschweg, a brama cmentarna (główne wejście na cmentarz) umieszczona była przy załamaniu ulicy na samym początku cmentarza, tuż przy granicy z częścią katolicką (brama istniała już co najmniej w 1889 roku, co poświadczają akta policji budowlanej⁹). Również wówczas postanowiono ogrodzić siatką granicę od strony Heldenstraße (obecnie ul. Staszica).

Na początku lat dwudziestych XX wieku, równocześnie z rozprzestrzeniającą się na zachodzie Europy ideą, w której zastępowano tradycyjne grzebanie zmarłych ciałopaleniem, w Zielonej Górze podjęto decyzję o budowie krematorium. W październiku 1923 roku powstał projekt zakładający dobudowanie do kaplicy istniejącej na cmentarzu zielonokrzyżowym pomieszczenia do spalania zwłok¹⁰, ale już wcześniej, bo 21 czerwca, magistrat postanowił zakupić od firmy Topf & Söhne z Erfurtu wyposażenie krematorium, na które składał się piec (kupiony za 944 616 935 marek) i wózek (4 600 000 marek)¹¹. Prace budowlane pod nadzorem Topf & Söhne wykonywali majstrowie budowlani Jaekel i Schulz. Pierwsze próbne spalanie, poprzedzone uroczystym odczytem, przeprowadzono publicznie 5 stycznia 1924 roku. Ogólne koszty budowy całego założenia zamknęły się kwotą około 2 500 złotych marek (1 bilion marek = 1 złota marka). W 1924 roku poddano kremacji 21 zwłok, w 1925 roku – 19, a w pierwszym kwartale 1926 – 4, w sumie 26 mężczyzn i 16 kobiet, w tym 10 zielonogórczan¹².

Budowa krematorium pociągnęła za sobą konieczność wydzielenia na cmentarzu miejsca do przechowywania prochów zmarłych. Kwaterę na urny przewidziano i zatwierdzono przy projekcie samego budynku spalarni. Zajmowała prostokątny plac położony między środkową i dolną aleją cmentarną, 280 m od budynku krematorium¹³. Przewidziano tam miejsce dla 550 urn, z możliwością powiększenia do 1000. Projektantem lasku urnowe-

⁹Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, dokumenty Urzędu Katastralnego w Zielonej Górze, sygn. 80–85.

¹⁰*Ibidem*.

¹¹Verwaltungsbericht der Stadt Grünberg i. Schles. vom 1. April 1923 bis 31. März 1926, s. 339.

¹²*Ibidem*, s. 340.

¹³Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, dokumenty Urzędu Katastralnego w Zielonej Górze, sygn. 80–85.

go (niem. Urnenhein) był pochodzący z Düsseldorfu architekt ogrodów W. Nerche. Jego autorstwa był także wspomniany wcześniej Cmentarz Pamięci, który powstał nieopodal, w północno-wschodniej części cmentarza. Oś jego kompozycji stanowiła aleja biegnąca poprzecznie w stosunku do głównych dróg cmentarnych, przecięta kilkoma niewielkimi tarasami i zakończona elementem architektonicznym w formie obelisku (możliwe, że był to punkt poboru wody)¹⁴. Realizację zarówno Cmentarza Pamięci, jak i kwatery pod urny, które stanowiły reprezentacyjną część cmentarza, powierzono Stadt-Land-Kultur G.m.b.h. Pracami kierował brat projektanta – Albert Nerche.

Oprócz tych spektakularnych inwestycji, w latach 1923–1926 cmentarz Zielonego Krzyża przeszedł gruntowną modernizację. Teren ukształtowano w tarasy, przebudowano i wzmocniono główne aleje, podjęto próby odwodnienia ścieżek, wysadzono bluszcz i sadzonki żywotnika (przy grobach rodzinnych)¹⁵. Część prac wykonali bezrobotni w ramach robót publicznych.

Cmentarz Zielonego Krzyża był największą nekropolią przedwojennej Zielonej Góry. W latach 1911–1922 pochowano na nim 3377 zmarłych¹⁶, a w latach 1923–1926 – 697¹⁷. Dla porównania – na drugim miejskim cmentarzu te liczby kształtowały się odpowiednio: 1911–1922 – 855 zmarłych i 1923–1926 – 158¹⁸.

Na cmentarzu przy Rohrbuschweg pochowano wielu zasłużonych dla miasta obywateli. Spoczęli tu m.in.: Georg Beuchelt, Ernest Ouvier, Karl Adolph Pohlenz, Eduard Seidel, Hugo Söderström, Eduin Teupel i Leopoldyna Leszczyńska. Wspomniany Georg Beuchelt (1852–1913), inżynier, był znanym zielonogórskim przemysłowcem. Założył Fabrykę Mostów, Konstrukcji Stalowych i Wagonów Beuchelt & Co, która – należąc do czołówek niemieckich zakładów konstrukcyjnych – specjalizowała się w budowie mostów i wagonów kolejowych. Pomiędzy 1876 a 1926 rokiem zakład wybudował 497 mostów w różnych rejonach Niemiec, uczestniczył w budowie linii kolejowej Damaszek–Bagdad¹⁹, wznosił konstrukcje dworców i hal. Beuchelt był radnym miejskim oraz fundatorem kościoła ewangelickiego. Z kolei Ernest Ouvier (1866–1935), doktor prawa cywilnego, był burmistrzem Zielonej Góry. Założył Stowarzyszenie do Walki z Gruźlicą oraz Towarzystwo

¹⁴E. Stein, *Monographien deutscher Städte*, Grünberg 1928, s. 110.

¹⁵Verwaltungsbericht der Stadt Grünberg i. Schles. vom 1. April 1923 bis 31. März 1926, s. 333.

¹⁶Verwaltungsbericht der Stadt Grünberg i. Schles. 1911–1922, s. 378.

¹⁷Verwaltungsbericht der Stadt Grünberg i. Schles. vom 1. April 1923 bis 31. März 1926, s. 335.

¹⁸Prawdopodobnie dane te dotyczą cmentarza komunalnego, a więc jedynie części ewangelickiej.

¹⁹Z. Bujkiewicz, *op. cit.*, s. 261–262.

do Walki z Alkoholizmem²⁰. Karl Adolph Pohlenz odkrył złoża węgla brunatnego w okolicach Zielonej Góry²¹. Eduard Seidel (1817–1887) zasłynął jako propagator ogrodnictwa i sadownictwa. Założył w 1837 roku stowarzyszenie wspierające uprawę ogrodów i winnic, a później Stowarzyszenie Rzemieślników i Ogrodników oraz szkołę zawodową dla ogrodników i winogrodników²². Hugo Söderström (1835–1905) – redaktor i wydawca Dziennika Zielonogórskiego (niem. Grünberger Tageblatt) wspierał finansowo miejski szpital i sierociniec, gimnazjum, bibliotekę, fundował stypendia dla młodzieży; zasiadał w radzie miejskiej²³. Eduin Teupel stworzył pierwszą w mieście stację epidemiologiczną²⁴. Leopoldyna Leszczyńska występowała jako primabalerina opery w St. Petersburgu, Paryżu i Wiedniu, a w Zielonej Górze prowadziła szkołę tańca²⁵.

Nekropolia przy Rohrbuschweg, podzielona na część katolicką od zachodu i znacznie większą – protestancką, przetrwała w niezminionej formie do końca wojny. Na planie miasta z 1945 roku występuje już jako jeden duży kompleks cmentarny ograniczony od południa ul. Wazów, od południowego-zachodu ul. Podgórną, od północy ul. Matejki i terenami przylegającymi do ul. Probstwo, od wschodu – ul. Staszica. Grzebano na nim zmarłych jeszcze do 1954 roku, potem funkcję cmentarza miejskiego przejął nowo założony kompleks przy ul. Wrocławskiej.

Na początku lat pięćdziesiątych XX wieku powstały projekty budowy siedziby Komitetu Wojewódzkiego PZPR przy pl. Bohaterów i budynku Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej przy ul. Stolarskiej. Drogę łączącą oba te gmachy wytyczono poprzez przedłużenie ul. Fornalskiej w kierunku południowym. Przechodziła ona przez część cmentarza zielonokrzyżowego. W dokumentach Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Zielonej Górze z 11 stycznia 1956 roku znajduje się notatka: „Ogólne założenie projektowe przewiduje przebicie ulicy M. Fornalskiej do Stolarskiej, co wymaga likwidacji cmentarza istniejącego katolickiego i ekshumacja ca 3 tys. zwłok licząc

²⁰J.P. Majchrzak, *Ernst Owrier (1866–1935). Prawnik i burmistrz Zielonej Góry*, [w:] *Znani zielonogórzanie XIX i XX wieku*, red. H. Szczegół, Zielona Góra 1996, s. 147–148.

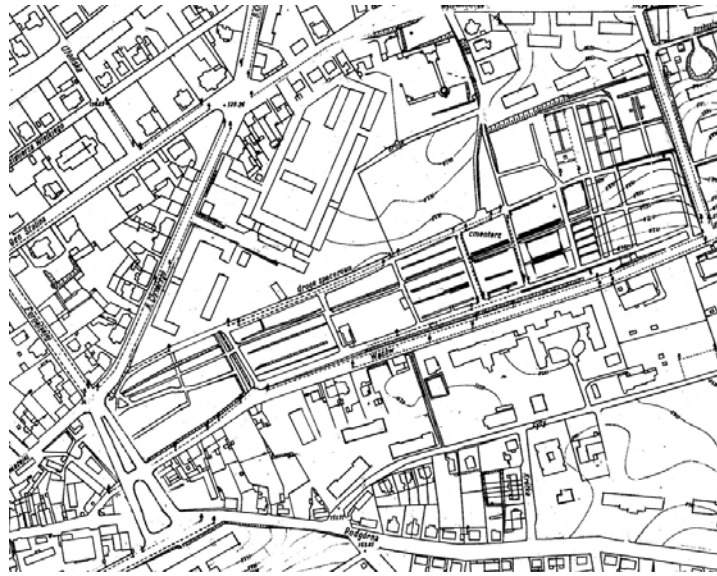
²¹Z. Bujkiewicz, *op. cit.*, s. 239.

²²J. Benyskiewicz, *Eduard Seidel (1817–1887). Kupiec, ogrodnik, pedagog*, [w:] *Znani zielonogórzanie XIX i XX wieku*, red. H. Szczegół, Zielona Góra 1996, s. 174–177.

²³J.P. Majchrzak, *Hugo Söderström (1835–1905). Przemysłowiec, filantrop i wydawca*, [w:] *Znani zielonogórzanie XIX i XX wieku*, red. H. Szczegół, Zielona Góra 1996, s. 187–189.

²⁴M. Twarowska, *Dzieje zielonogórskich cmentarzy*, [w:] *Studia zielonogórskie*, red. A. Toczewski, Zielona Góra 2003, s. 74.

²⁵*Ibidem*, s. 74.

Ryc. 3. Fragment Zielonej Góry na planie z 1957 roku. Przedłużenie ul. Fornalskiej zostało dorysowane w późniejszym okresie. (ze zbiorów Archiwum Państwowego w Zielonej Górze, kolekcja map, ark. 557).

22.- zł od jednych zwłok – 66 tys. zł. budowa trumien 24.- = 72 tys., oraz wykopanie i zasypianie dołów na nowym cmentarzu 32.- zł. ogólnie licząc orientacyjnie 234 tys. zł. Oraz rozbicia istniejących nagrobków, przeniesienia i ustawienia na nowym miejscu 310 tys. = 544 tys. zł. Urządzenie ulicy orientacyjnie 217 tys. zł. Razem prowizorycznie koszty 725 tys. zł.”²⁶. Wzmianka o konieczności likwidacji części cmentarza znajduje się również w dokumentacji pt. „Założenia generalne na rozbudowę ulic północno-wschodniej części miasta obejmującej Osiedle Wazów, Na Wzgórzu, Pod Skarpą” z 1958 roku: „Poważniejszą przeszkodą w budowie przedłużenia ul. Fornalskiej będzie konieczność przeprowadzenia ekshumacji zwłok, przedłużenie przechodzi bowiem przez tereny czynnego cmentarza.”²⁷. W tym samym dokumencie wskazano konieczność demontażu ogrodzenia, a jako termin ukończenia budowy ulicy założono koniec 1965 roku.

W Archiwum Państwowym w Zielonej Górze przechowywana jest „Inwentaryzacja cmentarza komunalnego Zielona Góra ul. Wazów”²⁸. W oparciu o podział na sektory dokonano w niej spisu zmarłych, podając ich imio-

²⁶ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, akta Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, sygn. 2082.

²⁷ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, akta PMRN w Zielonej Górze, sygn. 2010.

²⁸ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, akta PMRN w Zielonej Górze, sygn. 2082.

Ryc. 4. Likwidacja grobów. Fot. B. Bugiel.

na, nazwiska, daty urodzin i śmierci. Spisano odpowiednio w sektorze C1 – 240 zmarłych, w C – 661, w D – 675, w E – 329. Razem 1905 zmarłych, w zdecydowanej większości o niemieckich nazwiskach. Lista wydaje się być niekompletna, ponieważ brakuje spisu z sektorów A i B. Wprawdzie dokument nie ma datowania, ale najprawdopodobniej powstał na początku lat sześćdziesiątych – przemawia za tym uwaga zawarta na stronie tytułowej części graficznej opracowania, która informuje, że sporządzono ją na podstawie podkładu geodezyjnego projektu parku.

Ekshumację zwłok rozpoczęto w 1962 bądź w 1963 roku. W ewidencji prowadzonej przez Miejski Zakład Pogrzebowy wykazano 17 szczątków przeniesionych na cmentarz przy ul. Wrocławskiej w 1962 roku, ale nie ma adnotacji, że pochodzą z cmentarza przy ul. Wazów. Z całą pewnością przez kolejne trzy lata ekshumowano i przeniesiono na nekropolię przy ul. Wrocławskiej około 320 szczątków²⁹, a na cmentarz jędrzychowski przynajmniej 2005³⁰. Możliwe, że w Jędrzychowie spoczęły prochy większej liczby ekshumowanych, gdyż książka ewidencji zmarłych zapisana jest do ostatniej rubryki i mogła być kontynuowana w kolejnych tomach. Większość ekshumowanych ciał opisanych jest jako bezimiennie, a z imienia i nazwiska podane są wyłącznie osoby polskiego pochodzenia.

²⁹Miejski Zakład Pogrzebowy, *Ewidencja zmarłych – cmentarz przy ul. Wrocławskiej*, lata 1962–1965.

³⁰Miejski Zakład Pogrzebowy, *Książka ewidencji zmarłych pochowanych na cmentarzu komunalnym nr 2 w Zielonej Górze – Jędrzychów rozp. od dnia 23 marca 1964 r.*

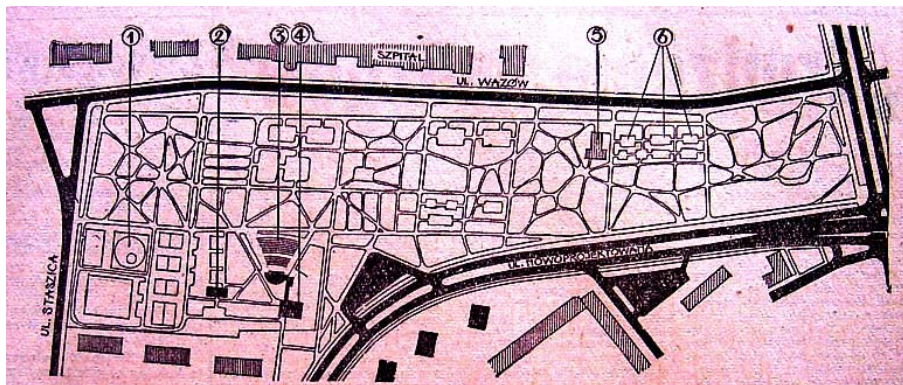

Ryc. 5. Zachodnia część cmentarza bezpośrednio przed budową przedłużenia ul. Fornalskiej. Fot. B. Bugiel.

Ponieważ cmentarz postanowiono zamienić w park, w 1965 roku Prezydium Miejskiej Rady Narodowej przyjęło jego projekt koncepcyjny, zaś w marcu 1966 roku gotowa była pełna dokumentacja techniczna przedsięwzięcia opracowana przez Wojewódzkie Biuro Projektów i Zespół Usług Projektowych³¹. Projekt opierał się na podziale całego obszaru na sektory: wypoczynkowo-spacerowy, rozrywkowy i sportowy³². Budynek dawnego krematorium, wchodzący w skład części wypoczynkowo – spacerowej, proponowano przeznaczyć na ekspozycje przyrodnicze lub plastyczne i wydzielić w jego podziemiach szalet. Obok, jako że ten teren był dobrze nasłoneczniony, planowano założenie piaskownic. Od strony ul. Staszica zlokalizowano

³¹Gazeta Zielonogórska, 22 III 1966, s. 5.

³²Opis projektu na podstawie artykułu w Gazecie Zielonogórskiej z 18 I 1966.

Ryc. 6. Projekt parku (rys. B. Jaskułowski - wg Gazety Zielonogórskiej z 18 stycznia 1966 roku): 1. sektor sportowy z boiskami i kręgiem do jazdy na wrotkach, 2. pawilon stanowiący zaplecze sektora sportowego, 3. sektor rozrywkowy – taras, 4. kawiarnia połączona z muszlą koncertową, 5. budynek wystawowy, 6. piaskownice i place zabaw dla dzieci.

tereny sportowe, w których skład miały wchodzić: trzy boiska do siatkówki, boisko do koszykówki i piłki ręcznej, kort tenisowy i płyta do jazdy na wrotkach oraz niewielki pawilon służący za zaplecze urządzeń sportowych. W sektorze rozrywkowym projekt przewidywał wykonanie tarasów, kręgu tanecznego, muszli koncertowej i kawiarni na 100 miejsc. Istniejące i projektowane budynki miały zostać wyposażone w instalacje wodno-kanalizacyjne i energię elektryczną, zaś cały teren parku – w oświetlenie. Projekt przewidywał także pokrycie głównych alei twardą nawierzchnią, adaptację istniejących drzew i zieleni niskiej oraz jej uzupełnienie, założenie trawników i rabat kwiatowych oraz ustawienie 150 ławek.

W czerwcu 1965 roku (jeszcze przed zatwierdzeniem projektu technicznego) rozpoczęto zagospodarowywanie terenu parku. Pierwsze roboty porządkowe wykonywali pracownicy zielonogórskich zakładów pracy i instytucji w czynnie społecznym. Zdecydowanie szybciej ruszyły prace w 1966 roku. Park, nazywany dotąd miejskim lub centralnym, zamierzano oddać do użytku 22 lipca i nazwać Parkiem Tysiąclecia. Zawiązano Społeczny Komitet Budowy Parku, który zbierał fundusze na inwestycję oraz obligował zakłady pracy do deklarowania czynów społecznych i z nich rozliczał. Podstawowe prace przy kształtowaniu i porządkowaniu terenu wykonywał Zakład Zieleni Miejskiej przy pomocy mieszkańców realizujących czyny społeczne. Muszlę koncertową i amfiteatr budowało Zielonogórskie Przedsiębiorstwo Budowlane, pawilon gastronomiczny – Miejskie Przedsiębiorstwo Remontowo Budowlane, instalacje wodociągowe i kanalizacyjne zakładało Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji, a oświetlenie parku realizowała

Spółdzielnia Elektrotechniczna³³. Miejski Zakład Budynków Mieszkalnych adaptował dawny budynek krematoryjny na potrzeby muzeum ornitologicznego, zaprojektowanego przez mgr. inż. arch. T. Stawiarskiego³⁴.

W zaplanowanym pierwotnie terminie oficjalnego otwarcia gotowy był jedynie fragment części spacerowej. Nie udało się uformować skarpy i uporządkować wykopu pod nowy odcinek ul. Fornalskiej, ani ukończyć prac budowlanych przy inwestycjach na terenie parku. Termin przesunięto na inaugurację Dni Zielonej Góry: park uroczyście otworzył 26 września przewodniczący Prezydium Miejskiej Rady Narodowej – W. Nasiadek. W amfiteatrze odbyły się koncerty, a w kolejnych dniach winobrania zabawy taneczne.

Projekt parku w trakcie jego realizacji weryfikowano. Ostatecznie zrezygnowano z organizowania sektora sportowego, powstała muszla koncertowa z widownią i kawiarnia, zmieniono sposób użytkowania budynku dawnego krematorium, a na całym terenie parku zorganizowano ścieżki spacerowe. W 1979 roku, na zlecenie Urzędu Miejskiego, Biuro Projektów Budownictwa Komunalnego w Zielonej Górze opracowało kolejną dokumentację zagospodarowania parku³⁵. Nowy program zakładał utworzenie miejsc cichego wypoczynku, zbiornika wodnego, kaskady i ogrodów kwiatowych. Opracowane projekty branżowe wodociągów i kanalizacji, zieleni i modernizacji ciągów pieszych nie zostały zrealizowane.

W lutym 1994 roku przy zachodniej granicy parku umieszczono tablicę upamiętniającą fakt istnienia cmentarza.

W latach 2001–2003 w północno-wschodniej części parku, w miejscu muszli koncertowej, zaprojektowano i urządzono Skatepark, a skarpe przy Pl. Piłsudskiego obsadzono ozdobnymi krzewami.

Park Tysiąclecia zajmuje obecnie tereny pocmentarne, ale jego granice nie pokrywają się dokładnie z granicami wcześniejszej nekropolii. Teren zmniejszono w stosunku do poprzedniego założenia na skutek przecięcia jego zachodniej części ulicą stanowiącą przedłużenie ul. Bankowej (dawniej ul. Fornalskiej). Niewielka część dawnego cmentarza została odcięta od całości i funkcjonuje jako skwer przy budynku LOK-u (dawny dom starców), z którym Park Tysiąclecia od strony zachodniej sąsiaduje poprzez Plac Marszałka Józefa Piłsudskiego. Granicę południową parku wyznacza ul. Wazów (dawniej Rohrbuschweg) z zabudową willową oraz kompleksem szpitalnym. Od wschodu park zamyka ul. Staszica, a od północy – osiedle mieszkaniowe.

³³ *Gazeta Zielonogórska*, 5 VII 1966, s. 5.

³⁴ *Ibidem*, 15 IV 1966, s. 5.

³⁵ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze oddział w Wilkowie, akta Biur Projektowych od 1945 r., Biuro Projektów Budownictwa Komunalnego w Zielonej Górze 56/264/79.

Ryc. 7. Skatepark. Fot. A. Kochańska.

Park zajmuje powierzchnię 9,6 ha. Jego rzut zbliżony jest do kształtu litery L, z dłuższym bokiem usytuowanym na osi wschód–zachód. Położony jest na zboczu opadającym w kierunku północnym. Różnica wysokości między najwyższą i najniższą położonymi punktami wynosi 14 m (od 156 m n.p.m. na szczycie do 142 m n.p.m. u podnóża). Większa część terenu, ukształtowana jeszcze przed wojną, zachowała układ tarasowy składający się z kilku pięter poprowadzonych równoległe do głównych alei. Wzdłuż południowej granicy w jej środkowym odcinku znajduje się niewielka skarpa zanikająca z obu stron i dalej – w kierunku zachodnim – nieco większa. Od strony Placu Piłsudskiego około 3-metrową skarpe uformowano przy niwelacji terenu podczas budowy ulicy. Granica północna zaczyna się skarpe przy ul. Chrobrego, która na wysokości ul. Mieszka I zanika. Znaczna różnica wysokości pojawia się w dalszej części północnej granicy i jest częściowo niwelowana przez naturalną skarpe, a częściowo przez ceglany mur oporowy. Od strony ul. Staszica teren parku jest wyniesiony. Naturalnie ukształtowana skarpa w części przylegającej bezpośrednio do ulicy jest umocniona betonowymi prefabrykatami.

Układ przestrzenny parku, zdeterminowany przez ciągi komunikacyjne, oparty jest na zachowanym prawie w całości układzie dawnego cmentarza. Na planie Zielonej Góry z 1957 roku dokładnie wrysowano cmentarne aleje jeszcze przed likwidacją nekropolii. W porównaniu ze współczesnym planem, zwraca uwagę dokładnie zachowany układ dawnych kwater³⁶. Dwie

³⁶ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, kolekcja map, ark. 557.

główne aleje parkowe, niegdyś cmentarne, ciągną się wzdłuż południowej i północnej granicy. Między nimi funkcjonuje jeszcze jedna podłużna aleja, środkowa, o pośledniejszym znaczeniu. Aleje podłużne połączone są poprzecznymi drogami, odchodzącymi od nich pod kątem prostym lub zbliżonym do prostego. W części zachodniej parku pierwotny ciąg komunikacyjny został przerwany. Nadal funkcjonują główne drogi: aleja od strony północnej, ciągnąca się dalej przez cały park aż do ul. Staszica oraz aleja środkowa, biegnąca ukośnie w stosunku do poprzedniej. Uzupełnia je nie mająca już historycznego odniesienia ścieżka wzdłuż południowej granicy. Obszar całego parku poprzecinany jest rozchodzącymi się gwiazdźście alejkami niższego rzędu.

Aleje parkowe nie mają ujednoliconej nawierzchni. Główna aleja dolna i kilka alejek poprzecznych, na całej swojej długości wylane są asfaltem i umocnione betonowymi krawężnikami. Aleja górna na krótkim odcinku od ul. Staszica pokryta jest betonowymi płytami chodnikowymi, kolejny odcinek stanowi nawierzchnia ziemna z betonowymi obrzeżami i dalej, od budynku krematorium do schodów – z betonowej kostki. Droga wzdłuż wschodniej granicy parku została wyłożona betonowymi płytami chodnikowymi. Pozostałe parkowe drogi posiadają nawierzchnię ziemną utwardzoną z betonowymi krawężnikami. W najlepszym stanie znajduje się fragment alei wyłożony kostką betonową, natomiast w całym północno-wschodnim fragmencie parku ścieżki ziemne wymagają modernizacji.

Schody terenowe z podjazdami dla wózków i barierką z jednej strony zostały wykonane z płyt chodnikowych. W części północno-zachodniej parku pozostawiono dawne schody betonowe.

Park jest ogrodzony od strony ul. Wazów (z wyjątkiem odcinka najbliższej Pl. Piłsudskiego), Pl. Piłsudskiego i na fragmencie przylegającym do bloków przy ul. Kołłątaja. Przy południowej granicy zachowało się dawne ogrodzenie cmentarne o długości około 400 m, składające się z kutych przesł mocowanych do betonowych słupków w kształcie zwięzających się zaokrąglonych na szczycie kolumn. Całość oparta jest na betonowej podmurówce. Na około 100-metrowym odcinku od końca oryginalnego ogrodzenia do ul. Staszica, a także wzdłuż zachodniej granicy na szczycie skarpy, założone jest ogrodzenie z siatki rozpiętej na stalowych słupkach. W północno-wschodniej części parku zachował się ceglany mur oporowy z przyporami, zwieńczony stalowymi kutymi przesłami opartymi na słupkach z cegły. Słupki o przekroju prostokątnym wykończone są na narożach kształtkami ceramicznymi i zakończone w formie daszków.

Na terenie parku znajdują się dwa obiekty kubaturowe: budynek dawnego krematorium oraz bar.

Ryc. 8. Budynek dawnego krematorium. Stan obecny. Fot. A. Jackiewicz.

Budynek dawnego krematorium zachował się właściwie w niezmiennym stanie. Jego obecny kształt jest efektem dobudowania do wcześniejszej kaplicy pomieszczeń krematoryjnych. Kaplicę zbudowano na planie prostokąta w formie nawiązującej do antycznej greckiej świątyni. Jednokondygnacyjny budynek posiada dwuspadowy dach pokryty dachówką. Ściany wzniesione z czerwonej cegły ozdobione są architektonicznymi elementami dekoracyjnymi. Pilastry oraz belkowanie, na które składa się architrav i pas z tryglifami, wykonano w tynku. Tympanon o pustym polu wewnętrznym obramiono gzymsem. Główne wejście do budynku usytuowane od strony ul. Wazów zaznaczono kolumnadą. Elewacje boczne określają po trzy otwory okienne z profilowanymi obramieniami. Część krematoryjna pochodząca z lat dwudziestych XX wieku przylega do północnej ściany kaplicy tworząc układ w kształcie litery t. Dwukondygnacyjny obiekt, przykryty dwuspadowym dachem, powiela formę stylistyczną kaplicy. Przy zachodniej elewacji znajduje się parterowa dobudówka pełniąca funkcję tarasu.

W północno-zachodniej części parku znajduje się jednokondygnacyjny budynek na planie prostokąta wzniesiony w okresie powojennym. Użytkowany jest jako lokal gastronomiczny. W jego bezpośrednim sąsiedztwie znajduje się ogrodzony teren z tymczasowymi pawilonami, będący zapleczem Przedsiębiorstwa Zieleni Miejskiej.

Przy głównej alei biegnącej wzdłuż ul. Wazów, w jej zachodniej części, zachował się grobowiec Georga Beuchelta. Tworzy go kolumnada założona na kształcie litery U z kaplicą i wewnętrznym dziedzińcem. Boczne skrzy-

dła kolumnady składają się z rzędu czterech kolumn doryckich, natomiast część główną tworzą proste słupy o kwadratowym przekroju. Na linii słupów, w centralnej części założenia, znajduje się otwarta od strony północnej kaplica grobowa wzniesiona na rzucie okręgu nakryta kopułą z okrągłym świetlikiem. Przy bocznych skrzydłach umieszczono współcześnie dwie ławki. Wejście od strony alei akcentują jednobiegowe pięciostopniowe schody.

W północno-zachodnim sektorze parku, który przed wojną stanowił reprezentacyjną część cmentarza, zachowały się elementy małej architektury (schody i punkty poboru wody). Przy murze oporowym od strony ul. Kołłątaja znajduje się nieczynne źródłisko w formie kolumny umieszczonej w prostokątnej betonowej misie, nieopodal kolejne – w postaci prostokątnej betonowej ściany z misą i następne – wkomponowane w taras ze schodami, łukowato zakończoną ścianą i misami z obu jej stron. Bezpośrednio do tego fragmentu parku przylega najnowsza i właściwie jedyna współczesna inwestycja – Skatepark. Przed przystąpieniem do jego budowy rozebrano muszlę koncertową oraz widownię. Tor do jazdy na deskorolkach i łyżworolkach składa się z kilku urządzeń umieszczonych na placu wykonanym z asfaltobetonu. Amfiteatralnie ukształtowane wzniesienie zagospodarowano jako widownię. Całość uzupełniają nasadzenia roślin o barwnym ulistnieniu. Przy budowie Skateparku odkopano kamienny nagrobek, który umieszczono przy głównej alei.

Park Tysiąclecia pokryty jest na całym obszarze zwartym starodrzewem. Widoczna jest stosunkowo słabo rozbudowana struktura warstwowa roślinności. Szczególnie zauważalne są braki w warstwie runa.

Inwentaryzacja zieleni parkowej przeprowadzona w 2004 roku wykazała obecność 2202 egzemplarzy drzew i 4875 m² skupin krzewów (od tego czasu 21 drzew usunięto decyzją z dn. 4 sierpnia 2005). Spisane drzewa i krzewy należą do 94 taksonów, z czego 46 gatunków i odmian stanowią drzewa liściaste, 19 – drzewa iglaste, 25 – krzewy liściaste, 3 – krzewy iglaste, 1 – pnącza³⁷.

Kompozycja zieleni oparta jest na zachowanym układzie dawnego cmentarza. W niemal niezmięnionej postaci został zachowany podział przestrzeni na kwatery. Nadal czytelne pozostają nasadzenia alejowe wzdłuż głównych i bocznych dróg parkowych. Aleje obsadzone są obustronnie lipami:

³⁷A. Kusznierewicz, *Inwentaryzacja zieleni Parku Tysiąclecia*, Zielona Góra 2004 (maszynopis w Urzędzie Miasta Zielona Góra).

Ryc. 9. Punkt poboru wody. Stan obecny. Fot. A. Kochańska.

- szerokolistną (*Tilia platyphyllos*) – aleje w zachodniej części parku oraz dłuższy odcinek alei głównej wzdłuż ul. Wazów,
- drobnolistną (*Tilia cordata*) – główna aleja „dolna” od wejścia przy ul. Chrobrego do wysokości Skateparku i jedna z dróg poprzecznych,
- krymską (*Tilia x euchlora*) - droga ciągnącej się przez środek parku na osi południowy-zachód – północny-wschód (obsadzenie jednostronne po południowej stronie drogi),
- srebrzystą (*Tilia tomentosa*) – większość alei we wschodniej części parku.

Na dwóch krótkich odcinkach występują fragmenty alei klonowej (*Acer platanoides*), a w północno-zachodniej części parku - brzozonej (*Betula verrucosa*). Zdecydowana większość nasadzeń alejowych pochodzi z przełomu XIX i XX wieku, bądź z początku XX wieku. Świadczą o tym zachowane materiały ikonograficzne. Najstarsze nasadzenia występują wzdłuż głównej alei parkowej przy jej południowej granicy. Rosnące tam lipy drobnolistne mają obwód 200 cm i więcej, a trzy egzemplarze – powyżej 300 cm.

Gatunki liściaste stanowią około 85% ogólnej ilości drzew. Najliczniej reprezentowane są lipy, dużą powierzchnię zajmują klony (*Acer campestre*). Oprócz nich w parku występują również: wiąz pospolity (*Ulmus laevis*), grab pospolity (*Carpinus betulus*), dąb szypułkowy (*Quercus robur*), brzoza brodawkowata (*Betula verrucosa*), śliwa wiśniowa (*Prunus cerasifera*), buk pospolity (*Fagus sylvatica*) i robinia akacjowa (*Robinia pseudoaccacia*). Skarpę od strony ul. Wazów gęsto porastają daglezie (*Pseudotsuga taxifolia*), w jednej z kwater rosną cisy (*Taxus baccata*), a na obszarze całego złożenia pojedyncze egzemplarze modrzewia (*Larix decidua*).

Północno-wschodni sektor parku odróżnia się pod względem struktury roślinnej i składu gatunkowego od jego głównej części. Aleje lipowe, dominujące w większej części założenia, nie mają tu wyraźnej kontynuacji, a podział na kwatery, zdecydowanie mniejsze niż na pozostałym terenie, powstaje jedynie w oparciu o układ ścieżek. Wyróżnia się tutaj regularne nasadzenie lipowe, ale nie ma ono odniesienia do współczesnego zagospodarowania parku, a jest raczej pozostałością po historycznym układzie zieleni. Rośnie tutaj zdecydowanie więcej brzoź (*Betula verrucosa*), prócz nich występują: robinia akacjowa, wiąz polny (*Ulmus carpiniifolia*), grab pospolity, lipa szerokolistna, buk pospolity (*Fagus sylvatica*), jesion wyniosły (*Fraxinus excelsior*), daglezia odmiana zielona i sosna pospolita. W pozostałą część tego sektora parku został wkomponowany tor do jazdy na deskorolkach. Dokonano tutaj nowych nasadzeń roślinnych, głównie krzewów. Sąsiadujący ze Skateparkiem bar otaczają brzozy, lipy i daglezie. Tę część parku od przylegających terenów sportowych oddziela pas porośnięty sosnami pospolitymi (*Pinus silvestris*).

Krzewy występują w niewielkich skupinach na terenie całego parku (najliczniej posadzono jaśminowce, tawuły i forsycje), ale większe grupy tworzą tylko przy jego obrzeżach. Skarpa stanowiąca granicę od strony ul. Staszica porośnięta jest lilakami, niewielki fragment parku wcinający się między zabudowania ul. Chrobrego i ul. Mieszka I porastają grupy złożone z derenia, porzeczki, pigwowca i pęcherznicy. Na skarpie od strony Pl. Piłsudskiego dominują ogniki i płożące odmiany jałowców oraz kosodrzewiny.

Do szczególnie cennych roślin należą rosnące na skraju parku, na tyłach sklepu przy ul. Mieszka I, dwa pomnikowe egzemplarze cypryśnika błotnego (*Taxodium distichum*) oraz rzadko spotykane wiązły o niskim wzroście: wiąz polny odmiana korkowa (*Ulmus suberosa*) oraz wiąz syberyjski (*Ulmus pumila*).

Runo, które w typowym układzie zadrzewień parkowych stanowi najniższą warstwę roślinną, na obszarze Parku Tysiąclecia właściwie nie istnieje. Pod okapem roślinności drzewiastej rosnącej w dużym zwarcu nie udało się utrzymać tradycyjnego trawnika. Pod drzewami rośnie słaba trawa lub ziemia pozostaje niezadarniona, miejscami pokryta rozwijającą się samoistnie roślinnością synantropijną.

Na terenie parku prowadzone są zabiegi pielęgnacyjne zieleni – część drzew jest leczona i zabezpieczona obejmami i wiązaniami przed rozłamaniem.

Park Tysiąclecia od 150 lat w prawie niezmiennych granicach funkcjonuje jako ogólnie dostępny teren zieleni. Zachował się jego historyczny układ, charakterystyczne tarasowe ukształtowanie terenu oraz elementy architektury. Drzewostan, w którym dominują długowieczne lipy, znajduje się teraz w stadium pełnej dojrzałości, jest w pełni rozwinięty. Park jest teraz w swoim „optymalnym” wieku. Dysponuje potencjałem przyrodniczym i kulturowym, który jest, niestety, w nikłym stopniu wykorzystany. Dwukrotnie podejmowano próby uczynienia z niego parku miejskiego, ale kończyły się one zawsze w fazie projektowej. Nigdy nie zrealizowano zaplanowanych terenów sportowych, kąpek wypoczynkowych, nie założono także kolekcji roślin ozdobnych. Pomysły na zagospodarowanie dawnego krematorium też się nie sprawdziły. Od 40 lat park pozostaje przede wszystkim terenem spacerowym dla mieszkańców okolicznych bloków i przejściem „na skróty” z południowo-wschodniej części miasta do centrum. W parku generalnie brakuje realizacji programów, które byłyby odpowiedzią na społeczne zapotrzebowanie lub które by pewne formy działania wymuszały. Jedynym przykładem trafnej inwestycji jest niedawno założony Skatepark.

Na pewno na wzrost atrakcyjności parku wpłynęłoby dokonanie zmian w jego szacie roślinnej. Powinny one polegać na:

- uzupełnieniu warstwy krzewów poprzez wprowadzenie roślin kwitnących i owocujących, o różnych pokrojach, fakturach, barwach liści, tematycznych kolekcji roślin;
- wprowadzeniu runa parkowego, które oprócz efektów estetycznych takich jak np. wczesnowiosenne kwitnienie, obniży koszty pielęgnacji parku;

-
- usunięciu samosiewów, rozświetleniu większych partii parku i obsianiu polan trawą (można je wykorzystać jako miejsca do opalania);
 - wprowadzeniu wody, która razem ze wzbogacenie struktury roślinnej parku wpłynie na zwiększenie różnorodności gatunkowej fauny.

Park Tysiąclecia, tak jak każde – zarówno historyczne, jak i współczesne – założenie parkowe, niezależnie od wartości kulturowych i estetycznych jakie posiada, pozostaje przede wszystkim obiektem przyrodniczym, ogniwem w systemie zieleni miejskiej. Dlatego myśląc o jego uatrakcyjnieniu, należy jednocześnie umiejętnie go pielęgnować i utrzymać istniejących wartości przyrodniczych potraktować priorytetowo.